

**Б. ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ  
ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. Ш.ТОКТОМАМатов АТЫНДАГЫ  
ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ**

**КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Д 12.20.614 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ**

*Кол жазма укугунда  
УДК 342:251/354 (043.3)*

**Кабаева Бермет Темиржановна**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ РЕФЕРЕНДУМДУН  
ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ**

12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук

юридика илимдеринин кандидаты  
окумуштуулук даражасын изденип алууга диссертациянын  
**АВТОРЕФЕРАТЫ**

**Жалал-Абад - 2021**

Диссертация Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетинин конституциялык жана административдик укук кафедрасында даярдалган.

**Илимий жетекчиси:**

**Арабаев Автандил Анисович**

юридика илимдеринин доктору, профессор,  
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик  
университети, профессор

**Расмий оппоненттери:**

**Кулдышева Гулсара Кенжеевна**

юридика илимдеринин доктору, профессор,  
Ош мамлекеттик университети, декан

**Джаркымбаева Акак Карыбековна**

юридика илимдеринин кандидаты,  
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер  
академиясы, илимий кызматкер

**Жетектөөчү уюм:**

Милициянын генерал-майору Э.А.Алиев  
атындагы Кыргыз Республикасынын ИИМ  
Академиясынын «Мамлекеттик-укуктук  
дисциплиналар» кафедрасы (Кыргыз  
Республикасы, 720083, Бишкек шаары,  
Чолпон-Ата көчөсү, 1а)

Диссертация 2021-жылдын 25-февралында саат 14.00дө Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетине, К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетине жана Кыргызстан эл аралык университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.20.614 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720900, Жалал-Абад ш., Ленин көч., 57.

Диссертация менен Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (720900, Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, 57), К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин (720900, Жалал-Абад ш., Джениджок көчөсү, 30) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720007, Бишкек ш., Л.Толстой көчөсү, 17А/1) китепканаларынан, ошондой эле ДКтин: <http://www.jagu.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 21-январында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин  
окумуштуу катчысы,  
юридика илимдеринин кандидаты**

**Н.А. Пазылов**

## ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

**Диссертациянын темасынын актуалдуулугу.** Кыргыз Республикасынын эгемендүү жана көз карандысыз мамлекет катары калыптануусунда референдумдун мааниси өтө зор. Маселе референдумдун табиятында же болбосо маани-маңызы менен мазмунунда гана эмес. Арийне, табиятынан элдик бийликтин түздөн-түз аткарылышын камсыз кылуучу атайын механизм катары референдумдун өлкөдөгү саясий жана укуктук процесстердин жүрүшүндөгү жана калыптанышындагы орду өзгөчө экендиги талашсыз.

Ошондуктан референдум, бир жагынан, демократиялык институт катары каралса, экинчи бир жагынан, ошол эле демократиялык институттун механизми катары таануу да маанилүү.

Демократиянын өзү элдик бийликти туюндуруп, анын түздөн-түз ишке ашырылышын шайлоолор менен референдумдар, башкача айтканда, бүткүл элдик добуш берүүлөр камсыздашат. Ошону менен бирге, мындай процесстерде кабыл алынган чечимдерде элдин бийлик ээси катары эрки чагылдырылат [Косаков, С.К. Содержание норм Конституции Кыргызской Республики (Вопросы теории) [Текст] / С.К. Косаков // Наука и техника. - 1996. - №1. - С.88; Арабаев, А.А., Арабаев, Р.А. Конституционное право Кыргызской Республики: Общие и Особые части [Текст]: учебник / А.А. Арабаев, Р.А. Арабаев. – Бишкек: КНУ, КРАО, 2014. – 411 с.].

Ушул өнүктөн алганда, референдум укуктук институт катары эгемендүү Кыргыз Республикасынын конституциялык-укуктук мыйзамдарынын түптөлүүсүндө жана өнүгүүсүндө чоң роль ойногондугу шексиз. Тагыраак айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын калыптанышынын өзү ушул референдум институтунун негизинде болуп жатканын атайын юридикалык адабиятта окумуштуулар белгилеп келишет [Арабаев, А.А. Становление конституционного законодательства суверенной Кыргызской Республики [Текст]: дис... канд. юрид. наук / А. А. Арабаев. – Бишкек, 2001; Жаныбек к., В. Конституционно-правовое регулирование референдума в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Жаныбек к. – Бишкек, 2014; Рахимбаев, Э.Н. Конституционно-правовые основы и генезис системы народовластия в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук / Э.Н. Рахимбаев. – Бишкек, 2011; Юнусова, Х.А. Референдум в системе народовластия в Кыргызской Республике: конституционно-правовой аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. А. Юнусова. – Ош, 2017].

Ошону менен катар, Кыргызстанда референдумду дайындоо жана аны өткөрүү процессинде, ата мекендик мамлекеттик-укуктук практиканы талдоо көрсөткөндөй, бир топ көйгөйлөр орун алып келе жатканын баса белгилеп кетүү абзел.

Маселе биринчи кезекте референдумдун укуктук табиятына жана андан улам укуктук принциптер жана ченемдер менен жөнгө салуу механизмине байланышкан көйгөйлөр тууралуу экендиги талашсыз.

Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги улуттук мыйзамдарынын референдумдун предмети боюнча жоболору да тиешелүү деңгээлдеги атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылышат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында [http://www.president.kg/ru/konstituciya] да, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» конституциялык мыйзамында [Эркин Тоо. – 2016. – 1-нояб.] да референдумду дайындоодо, уюштурууда жана өткөрүүдө айрым көйгөйлөрдү чечүү механизмдери жоктугу да актуалдуу маселе.

Аталган көйгөйлөр, албетте, бүгүнкү күндүн актуалдуу тематикасын түзүшүп, жалпысынан диссертациянын темасынын актуалдуулугунан кабар беришет.

Мындан сырткары, Кыргыз Республикасындагы референдумдардын мамлекеттик жана коомдук саясий-укуктук мааниси да бир өңчөй мүнөзгө ээ эмес. Бир жагынан, бул институттун Кыргыз Республикасынын укуктук калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү зор мааниге ээ экендиги белгиленсе, экинчи бир жагынан, бүткүл элдик добуш берүү жолу менен Кыргызстанда үй-бүлөлүк жана авторитардык бийлик системасы орун алгандыгы жана анын улам күчөп баргандыгы, референдумдун саясий конъюктуралык маселелерди чечүү каражатына айлангандыгы да атайын жана монографиялык изилдөөлөрдө маалымдалып келет [Акунов, А.А., Мамбеталиева, Г.С. Политология [Текст]: учебник / А. А. Акунов, Г.С. Мамбеталиева. – Бишкек, 2014; Арабаев, А.А. Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие [Текст] / А.А. Арабаев. – Бишкек, 2009].

Бул жаатта референдумду укуктук институт катары изилдөө жана Кыргыз Республикасындагы өткөрүлгөн референдумдардын тажрыйбасын жалпылап өздөштүрүү да ата мекендик конституциялык-референдумдук тармактын жана жалпы эле конституциялык укук илиминин актуалдуу маселелерин түзөөрү да шексиз.

**Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы.**

Диссертациянын темасы демилгелүү болуп саналат.

**Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.** Диссертациялык изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятын аныктоо жана аны ишке ашыруунун укуктук механизм жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Коюлган максатка ылайык, төмөнкү негизги **милдеттерди** чечүүгө аракет жасалды:

- референдумдун тарыхый аспектерин изилдөө;
- референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарга жалпы мүнөздөмө берүү;
- референдум түшүнүгүн жана анын белгилерин ачып берүү;
- референдумду укуктук институт катары изилдөө;
- Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн укуктук принциптерине талдоо жүргүзүү;
- Кыргыз Республикасындагы референдум укуктук институтунун көйгөйлөрүн изилдөө жана улуттук укук ченемдик актыларды жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

**Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы** төмөндөгүлөр менен мүнөздөлөт:

биринчиден, Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятын аныктоо маселелери теориялык жактан комплекстүү изилдөөгө алынды;

экинчиден, «референдум» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди;

үчүнчүдөн, референдумдун маани-маңызы ачып көрсөтүлдү жана аны жөнгө салуу боюнча автордун позициясы аныкталды;

төртүнчүдөн, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу боюнча автордун позициясы негизделди жана бул түшүнүктүн автордук аныктамасы берилди;

бешинчиден, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги мыйзамдарын талдоонун негизинде улуттук мыйзамдарда референдумдун предмети так аныкталбагандыгы жана бул маселени чечүү боюнча автордун сунуштары негизделди;

алтынчыдан, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамына толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди;

жетинчиден, «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди.

**Алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү.** Изилдөөнүн илимий-практикалык мааниси биринчи кезекте референдум түшүнүгүн жана анын белгилерин ачып берүүдө, референдумду укуктук институт катары изилдөөдө жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык конституциялык-укуктук табиятын аныктоодо буга чейинки илимий-теориялык иштеп чыгууларды жана диссертациялык, монографиялык изилдөөлөрдү жана алардын авторлорунун тажрыйбасын жалпылап өздөштүрүүдө турат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык баалуулугу Кыргыз Республикасынын референдумун уюштуруу жана өткөрүү ж.о.э. Кыргыз Республикасынын жарандарынын референдумга катышуу укугун ишке ашыруу чөйрөсүндөгү улуттук мыйзамдарды жана укук колдонуу практикасын жакшыртуу боюнча теориялык тыянактардын, сунуштар менен сунуштамалардын Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын укук колдонуу ишмердүүлүгүндө жана ошону менен бирге аракеттеги конституциялык жана референдумдук мыйзамдарды жакшыртууда колдонулуусу мүмкүндүгү менен шартталат.

Диссертациялык изилдөөдө алынган теориялык тыянактар, жоболор менен корутундулар Кыргыз Республикасынын конституциялык жана референдумдук укуктарынын көйгөйлөрү боюнча жалпыланган илимий эмгектерди жаратууда, окуу процессинде, негизинен, жогорку окуу жайларында конституциялык жана референдумдук укук курстарын окутууда пайдалуу болоору талашсыз.

**Диссертациянын коргоого чыгарылуучу негизги жоболору:**

1. «Референдум» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди.

«Референдум» деп, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасын түшүнүү сунушталат.

2. Референдумдун маани-маңызы менен аны жөнгө салуу боюнча автордун позициясы аныкталды.

Референдумдун маани-маңызы бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган жана бир гана маани берүүчү жоопту талап кылган конкреттүү маселе боюнча элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат. Ал эми референдумдун жөнгө салуу предмети анын маани-маңызы менен аныкталып, референдумга коюлуучу маселе конкреттүү жана так болуп, бүткүл элдик добуш берүү жолу менен императивдүү мүнөзгө ээ чечим кабыл алуу менен чектелиши керек.

Ошондуктан бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамын, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамды, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Мындай шартта мыйзам долбоору, анын концепциясы, жөнгө салуу предмети, принциптери жана ченемдери мыйзамда каралган тартипте, тиешелүү тараптардын катышуусунда толук каралып, парламент аркылуу да, жарандык коомдун институттары аркылуу да талкууланышы камсыздалат. Бул өтө маанилүү процесс. Себеби референдумдун маани-маңызы менен мазмуну бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган мыйзамга бир гана маанини туюндурган «Макул» (же «Жок») деп жооп берүү менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат.

3. Референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу боюнча автордун позициясы негизделди жана бул түшүнүктүн автордук аныктамасы берилди.

Референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Ушундан улам, референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүү сунушталат.

4. Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги мыйзамдарын талдоонун негизинде улуттук мыйзамдарда референдумдун предмети так аныкталбагандыгы жана бул маселени чечүү боюнча автордун сунуштары негизделди.

Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш

берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет. Ушундан улам, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, биринчиден, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет. Экинчиден, айрым маселелерди (согуш жана тынчтык; Президенттин, Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу; тарифтер жөнүндө; мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү; Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары; аскердик же өзгөчө абал киргизүү; республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү; мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан; мунапыс жана ырайым кылуу) кошпогондо, мамлекеттик маанидеги маселелер Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселе, биринчиден, Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт. Экинчиден, элдик добуш берүүгө коюлуучу маселе адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек.

5. Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү мыйзамдарын жакшыртуу боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу максатында тиешелүү мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керектиги негизделди.

Автор тарабынан «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамына төмөнкү толуктоолорду киргизүү сунушталат:

1) 7-берене жаңы «1-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«1-1. Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын

Конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат.

Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат».

2) 12-берене жаңы «4-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«4-1. Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат».

6. Автор тарабынан «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү негизделди:

1) 8-берене жаңы «1-1» бөлүгү менен төмөнкү редакцияда толукталышы сунушталат:

«1-1. Жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөт»;

2) 13-беренедө «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.

**Издөнүүчүнүн жеке салымы** диссертациялык изилдөөнүн илимий жыйынтыктарынын автордун өзү тарабынан алынгандыгы менен аныкталат.

Диссертациянын коргоого чыгарылуучу негизги жоболору диссертанттын жеке өзү тарабынан иштелип чыкты.

**Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы.** Диссертация Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетинин “Конституциялык жана администрациялык укук” кафедрасында даярдалып бүткөн жана ал кафедранын жыйынында талкууланып, коргоого жолдомо алган.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору автор тарабынан эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда маалымдалган.

**Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы.** Диссертациялык изилдөөдө алынган илимий жыйынтыктар толугу менен изденүүчү тарабынан 2011-2018-жылдары жарык көргөн 14 илимий макалада чагылдырылган. РИНЦ системасындагы илимий журналдарда 2 макаласы басылып чыккан. Жалпысынан илимий чыгармалары боюнча 130 балл топтогон.



**Диссертациянын түзүмү жана көлөмү.** Диссертация киришүүдөн, үч бапты жана жети бөлүмдү камтыган негизги бөлүктөн, тыянактардан, практикалык сунуштамалардан жана колдонулган адабияттын тизмесинен турат.

## ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

**Киришүүдө** диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделет, максаттары менен милдеттери аныкталат, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси көрсөтүлөт, диссертациянын коргоого чыгарылуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы баяндалат, изилдөөнүн апробациясы жана илимий эмгектерде алардын чагылдырылышы, диссертациялык иштин түзүмү маалымдалат.

**Биринчи глава “Референдум жөнүндөгү илимий адабияттардын жана мыйзамдардын обзору”** эки бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмүндө** референдумду изилдөөнүн тарыхый аспекттери каралат. Анда илимий адабияттарда тарыхта биринчи референдум 1439-жылы Берн кантонунда өткөндүктөн, Швейцария анын “мекени” деп эсептелээри белгиленет.

Ж.Ж.Руссонун идеяларынын таасири менен референдумдар барган сайын көбүрөөк колдонула баштаган. Ойчулдун пикири боюнча эгерде эл мыйзамды иштеп чыгууга жана кабыл алууга катышса, анда ал саясий жактан эркин болуп эсептелет [Руссо, Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты [Текст] / Ж. Ж. Руссо. - М., 1998].

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки мезгилде референдум кыйла кеңири колдонулган. Франциянын, Даниянын, Италиянын, Япониянын, ФРГнын, Уругвайдын, Ирландиянын жана башка өлкөлөрдүн Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин кабыл алынган конституциялары биринчи жолу мурда уюшулган референдум институтун сактаган жана өнүктүргөн. Муну менен тикеден-тике элдин бийлиги жөнүндө эл массасынын талабы конституция менен бекемделген. Швейцарияда 1874-жылдан тартып 1959-жылга чейин 119 референдум өткөрүлгөндүгү Европа өлкөлөрүндө каралып жаткан мезгилде референдумду пайдалануунун ыкчамдыгы жөнүндө күбө болот [“Notes et Etudes documentaries”. – 1960. - 22 December. - № 2736. - P.5].

Францияда 1945-жылдан тартып 1962-жылга чейин мурдагы колониялардын өз тадырын өзү аныктоо маселеси боюнча бир катар плебисциттерди эсептебегенде Францияда 1946-1962-жылдарда 7 конституциялык референдум өткөрүлгөн [Крутоголов, М. А. Государственный строй современной Франции (Четвертая республика) [Текст] / М. А. Крутоголов.- М.: Изд-во АН СССР, 1958. - С.70, 74, 77].

Бул референдумдарды Ж.Дюкло “плебесцитардык мүнөздөгү референдумдар” деп эсептеген [Дюкло, Ж. Будущее демократии [Текст] / Ж. Дюкло. - Л., 1963. - С.162].

Референдум өткөрүүнүн мындай кеңири практикасы изилдөөнүн предмети болбой коймок эмес. Леон Дюги референдум деп элдик тике башкарууну

түшүнгөн. Мыйзамдар жарандардын чогулуштарында тикеден-тике добуш берүү менен жактырылмайын талкуулана берет жана күчүнө кирбейт [Дюги, Л. Конституционное право. Общая теория государства [Текст] / Л. Дюги. - М., 1908 С. 397].

Француз оумуштуусу М.Дюверже “реформаларды жаптырууну, мыйзамга добуш берүүнү” референдум деп түшүнгөн [Duverger, M. Droitconstitutionne! et politiques. - Paris, 1959. - P. 228].

Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн мамлекеттик-укуктук доктринасы демократиялык салттардын кыйла жогорку деңгээлине карабастан, советтик юридикалык илимдин таасиринде болгон. Изилденип жаткан кубулуш боюнча илимпоз-мамлекет таануучулары А.Ангелов менен Б.Спасовдун позициясы ушуну менен түшүндүрүлөт [Спасов, Б., Ангелов, А. Государственное право Народной республики Болгарии [Текст] / Б. Спасов, А. Ангелов. - М., 1962. - С. 79-80].

Тарыхый жана теориялык планда алганда референдум институту В.Ф. Коток [Коток, В.Ф. Референдум в системе социалистической демократии. [Текст] / В.Ф.Коток.- М., 1964.], И.П. Трайнин [Трайнин, И.П. О непосредственном народном законодательстве в капиталистических странах. [Текст] //Сов. гос. и право. 1937, N 1-2.], Г.В. Барабашев, К.Ф. Шеремет [Барабашев, Г.В., Шеремет, К.Ф. Непосредственная демократия в СССР. [Текст] / Г.В. Барабашев , К.Ф. Шеремет -М.:1984.] ж.б. советтик илимпоздордун изилдөөсүнүн объектиси болуп калган. Диссертант ушул багытта илимий адабияттарга жалпы мүнөздөмө берип келет.

Аягында, референдумду изилдөөнүн тарыхый аспектилерин жалпы жонунан карап чыгып, диссертант төмөнкүдөй корутундуга келет.

Биринчиден, референдумдун тарыхый институт экендиги талашсыз. Тарыхый жактан референдум өзүнүн биринчи колдонулган күнүнөн баштап, коомдогу жана мамлекеттеги олуттуу мааниге ээ маселелерди талкуулоонун, аларга болгон жарандардын жана жалпы эле коомду мамилесин аныктоонун жана, айрым учурларда, аларды кабыл алуунун өзгөчө каражаты болуп келген.

Экинчиден, референдум тарыхый, саясий, укуктук жана демократиялык институт катары дайыма илимдин жана окумуштуулардын кызыгуусун арттырып келген. Натыйжада референдум тиешелүү илим тармактарында институт катары калыптанды.

Үчүнчүдөн, референдум ата мекендик укук таануу илимдеринде да институт катары калыптангандыгы талашсыз. Бирок, Кыргызстандагы референдумду, анын теориялык базасын, тарыхый аспектилерин жана практикасын алдын ала талдоонун өзү көрсөтүп тургандай, бул жаатта көп маселелер жана көйгөйлөр бар экендиги ачыкталды. Албетте, мындай абал Кыргыз Республикасында референдумдун теориялык негиздерин жана алар менен байланышкан көйгөйлөрдү изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун илимий жактан негиздеп берүүнүн талап кылат.

Төртүнчүдөн, референдум институту Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарын калыптандырууда жана жалпы эле Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө өзгөчө роль ойногондугу талашсыз. Андыктан Кыргызстандагы референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн теориялык жана укуктук негиздерин жана практикалык көйгөйлөрүн иликтеп, изилдөө менен референдум жөнүндөгү улуттук

мыйзамдарды өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу да диссертациялык эмгектин негизги изилдөө багыттарын түзүшү керектиги да аныкталды.

**Экинчи бөлүмдө** референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарга жалпы мүнөздөмө берилет. Анда тарыхый жактан алганда, референдум өткөн кылымда Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун составында болгондуктан, ал мамлекеттеги союздук мыйзамдарда бекитилген нормативдик түшүнүктүн негизинде таанылган деп белгиленет.

СССР мезгилиндеги конституциялык мыйзамдарда референдум түшүнүгү азыркыдан бир аз башкача мааниде берилген. Алсак, ССР Союзунун Конституциясынын 49-беренесинде (1936-ж.) референдум институтун пайдалануунун укуктуулугу бекитилгенден кийин илимий адабиятта да бул институтка баа берүү өзгөргөн. Референдум, ал мезгилдеги авторлордун пикири боюнча мыйзамдык же башка маселени чечүү үчүн шайлоочуларга тикедентике кайрылууну билдирген, мыйзам чыгаруу же башка маселе боюнча шайлоочуларга кайрылуу референдумдун мамлекеттик-укуктук институтун түзгөн [<https://studfiles.net/preview/4618554/page:40>].

1936-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын 49-беренесинде СССР Жогорку Советинин Президиумунун ыйгарымдарын бекемдөө аныкталган, бул орган “бүткүл элдик сурамжылоону (референдумду) өзүнүн демилгеси боюнча же союздук республикалардын биринин талабы боюнча жүргүзөт” деп бекитилген [Конституция СССР 1936 г. // Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1936. - № 283. – 6 дек.].

Көрүнүп тургандай, конституциялык мыйзам чыгаруучу бул жерде референдум түшүнүгүн бүткүл элдик сурамжылоо катары гана карап жатат.

Ушул планда алганда 1977-жылдагы ССР Союзунун Конституциясы [[Конституция СССР 1977 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1977. - №41. - Ст. 617]. гана референдумдун статусун бүткүл элдик добуш берүү катары аныктаган. Маселен, Негизги мыйзамдын 5-беренесинде “мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдумга) коюлат” деп жазылган.

1977-жылдагы СССР Конституциясынын соңунан союздук республикалардын Негизги мыйзамдары бүткүл элдик добуш берүү катары референдум жөнүндөгү жобону бекемдеген. Маселен, атап айтканда 1978-жылдагы РСФСР Конституциясынын Конституция РСФСР 1978 г. // Ведомости ВС РСФСР. - 1978. - №15. - Ст.407] 5-беренеси “мамлекеттик турмуштун маанилүү маселелери” боюнча референдум жана бүткүл элдик талкуу жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн караган. 1992-жылдын 9-декабрында гана РФ эл депутаттар съезди бүткүл элдик талкуу жана референдум өткөрүү “Россия Федерациясынын Конституциясы жана мыйзамдарында белгиленген тартипте” жүргүзүлө тургандыгын аныктады. 1990-жылдын 15-декабрындагы [Закон РСФСР от 15 декабря 1990 г. № 423-1] РСФСР Конституциясына түзөтүүлөрдө референдум өткөрүүнүн негиздери аныкталган; ага ылайык референдум дайындоо РСФСРдин эл депутаттарынын жалпы санынын үчтөн биринен кем

эмес экенинин же бир миллиондон кем эмес жарандардын талабы боюнча Съездин бөтөнчө ыйгарымы катары жүргүзүлө тургандыгы жарыяланган.

Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы Конституциясы [<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>] референдум жөнүндө 1977-жылдагы ССР Союзунун Конституциясынын жоболорун көчүрүп алган. Маселен, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын 5-беренесинде: “Мамлекеттик турмуштун айрыкча маанилүү маселелери бүткүл элдик талкууга чыгарылат, ошондой эле бүткүл элдик добуш берүүгө (референдум) коюлат” деп жазылган.

Талдоолор көрсөткөндөй, Советтер Союзунун Конституциясынын 5-беренесинде каралган тикеден-тике элдик бийликтин эки формасынын ичинен практикада бүткүл элдик талкуу гана колдонулган. Маселен, бүткүл элдик талкуу 1977-ж. Советтер Союзунун Конституциясынын долбоору боюнча жүргүзүлгөн. Расмий маалыматтарда төрт айга созулган бул талкууга “советтик жарандардын 80%дан ашыгы катышкандыгы, 400 миңге жакын сунуш, пикир жана толуктоо түшкөндүгү айтылган. 1936-жылы Советтер Союзунун Конституциясынын долбоорун бүткүл элдик талкуулоо тажрыйбасын эске алуу менен бул жолу киргизилген сунуштарды иликтөө алда канча үзүрлүү жүргүзүлгөн” [<https://studbooks.net/1044688>].

Азыркы мезгилде референдумду негизинен тикеден-тике демократиянын институту катары таануу көз карашы үстөмдүк кылат. Ушуга байланыштуу диссертант андан ары Россия, Казахстан, Өзбекстан жана Кыргызстандын референдум жөнүндөгү улуттук мыйзамдарына обзор жасайт.

Бөлүмдүн аягында диссертант референдумду жөнгө салуучу мыйзамдардын жалпы мүнөздөмөсүнүн негизинде төмөнкүдөй тыянактарды чыгарат.

Биринчиден, референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо көрсөтүп тургандай, бул институт Кыргызстанда тиешелүү түзүмдөн турган референдум жөнүндөгү мыйзамдардын жыйындысы аркылуу бекитилет жана уюштурулат. Кеп Кыргыз Республикасынын Конституциясы башында турган референдумду жөнгө салууга тиешеси бар улуттук мыйзамдар жөнүндө болуп жатат.

Экинчиден, ошону менен катар Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдарды терең талдоо керектиги талашсыз. Анткени жогоруда каралган мыйзамдарда референдумдун предмети, аны дайындоодогу жана өткөрүүдөгү коомдук жана практикалык көйгөйлөр референдум жөнүндөгү улуттук укуктук ченемдик актыларда айрым маселелер толук камтылбаганын же учурдун талабына толук жооп бере албай жаткандыгын ачыктап турат.

Үчүнчүдөн, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдардын постсоветтик мейкиндиктеги башка мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктап жана бөлүп көрсөтүү менен бул чөйрөдөгү ата мекендик укуктук ченемдик актыларды өнүктүрүүнүн жолдорун иштеп чыгууга болот.

Автор ушул багытта референдумду укуктук институт катары таануу жана анын укуктук табиятын талдоо диссертациялык изилдөөнүн негизги маселелеринин бири болушу керек деп эсептейт.

**Экинчи глава “Референдумдун укуктук институт катары теориялык негиздери”** деп аталып, үч бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмдө** изилдөөнүн объекти, предмети жана методологиясы ачып көрсөтүлөт.

**Изилдөөнүн объектиси** болуп, Кыргыз Республикасынын референдуму менен байланышкан коомдук мамилелер саналат.

**Изилдөөнүн предметин** референдум түшүнүгү, концепциясы, теориялык жоболор, Кыргыз Республикасынын референдумун конституциялык-укуктук жөнгө салуучу принциптер жана ченемдер түзүшөт.

**Изилдөө методдору.** Изилдөөнүн ишенимдүү натыйжаларын алуу үчүн автор төмөнкүдөй методдорду колдонгон: **Тарыхый-укуктук метод** Кыргыз Республикасынын эгемендүү мамлекет катары калыптанышында референдумдун ролун аныктоодо колдонулган. Метод ошондой эле референдумдун маңызы жана мазмуну жөнүндө ата мекендик жана чет элдик илимпоздордун көз караштарын изилдөө жана жалпылоо үчүн колдонулган. **Формалдуу логикалык метод** авторго референдум предмети катары талкууга алынган маселелерди, элдин суверендүү эркин ишке ашыруу механизми катары референдумдун маңызы тууралуу талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берди. **Салыштырмалуу укуктук методду** колдонуп, автор референдумду уюштуруу жана өткөрүү тартибин жөнгө салуучу ата мекендик жана башка өлкөлөрдүн мыйзамдарындагы ченемдерине талдоо жүргүзгөн. Бул метод Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Конституциялык мыйзамында камтылган референдумду уюштуруу жана өткөрүү принциптерин изилдөөгө мүмкүндүк берди. **Системалык-структуралык методду** колдонуп, биз референдумду конституциялык-укуктук институт катары изилдедик. **Салыштырмалуу метод** башка конституциялык-укуктук институттардан, атап айтканда шайлоо институтунан референдумдун конституциялык-укуктук институтунун жалпы жана айырмалоочу өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди. **Социологиялык метод** жарандардын референдумга катышуу конституциялык укугун ишке ашырууда көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди. Ушул метод менен алынган маалыматтар мамлекеттеги бийликти алып жүрүүчүсү жана булагы катары элдин эркин жүзөгө ашырууда натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган тиешелүү мыйзам сунуштарын иштеп чыгууга мүмкүндүк берди. **Статистикалык метод** Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктөн 2018-жылга чейин өткөрүлгөн референдумдардагы добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө маалыматтарды талдоого мүмкүндүк берди.

**Илимий-изилдөө ишинин негизги материалдары** болуп, Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 2016-жылдын 31-октябрындагы “Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” Конституциялык мыйзамы, Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 16-ноябрындагы “Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” мыйзамы, Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдумдун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссиясынын ачык маалыматтарынан алынган.

**Экинчи бөлүмдө** референдумдун түшүнүгү, маңызы жана мазмуну иликтөөгө алынат. Анда Кыргыз Республикасында референдумду элдик бийлик тутумунда карап чыгып, ата мекендик илимпоз Х.А.Юнусова референдум түшүнүгү демократиялык институт катары, ошондой эле конституциялык-укуктук институт катары аныкталышы мүмкүн деп ырастагандыгы белгиленет [Юнусова, Х.А. Референдум в системе народовластия в Кыргызской Республике: конституционно-правовой аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. А. Юнусова. – Ош, 2017].

Диссертанттын пикиринде, референдумду элдин эркин билдирүүнүн демократиялык формасы катары түшүндүрүү колдоого арзыйт.

Анын үстүнө азыркы мамлекеттердин көпчүлүгүнүн негиги мыйзамдары элди эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана бийликтин бирден-бир булагы катары таанууга таянат. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболору да ушундай.

Көрүнүп тургандай референдумдун маңызы ага коюлуп жаткан мамлекеттик турмуштун маанилүү маселеси же мыйзам боюнча бүткүл элдик добуш берүүдө турат.

Биздин оюбузча, дал “референдум” деген термин “бүткүл элдик добуш берүү” деген терминдин синоними болуп калды.

Биздин пикирибизде, «референдум» түшүнүгүн жалпылап, кандайдыр бир мамлекетке же конкреттүү референдумга тиешесиз алганда, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасы деп кабыл алуу туура көрүнөт.

Белгилүү болгондой ар кандай, анын үстүнө тийиштүү илимий-методологиялык аппаратты пайдалануу менен алынган аныктама теориялык, ошондой эле практикалык мааниге ээ.

Ата мекендик укутук илимде Кыргызстандагы референдум проблематикасы анча изилденбей кала берүүдө. Ошондой болсо да референдумдун тигил же бул аспекти лери белгилүү даражада ата мекендик илимпоздордун эмгектеринде белгилүү өлчөмдө каралып келди жана каралып жатат, алардын арасынан А.А. Арабаевди [Арабаев А.А. Парламентаризм и Парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы: Монография. — Бишкек : Просвещение, 2008], Э.Ж.Бейшембиевди [Бейшембиев, Э.Ж. Кыргыз мамлекети парламенттик – президенттик.- Б.: КУУнун Жарчысы.-Атайын чыгарылышы.- 2012.- 22 чи бет.], Г.Т.Искаковду [Исакова. Г.Т. Выборы и демократия в Кыргызстане: конституционный дизайн президентско- парламентских отношений. Б., «Бийиктик»,2003], С.С. Сооданбековду [Сооданбеков С.С., Укушев М.К. Конституционное право Кыргызской Республики.-Б.:Кыргызстан, 2001], Э.Н. Рахимбаевди [Рахимбаев, Э.Н. Конституционно-правовые основы и генезис системы народовластия в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук / Э.Н. Рахимбаев. – Бишкек, 2011], Р.Т.Тургунбековду [Р.Т. Тургунбеков Новая политико-правовая концепция Конституции КР./ Матер. межд. науч.-практ. конф. -Ч.2. «Человек и право». -Бишкек, 1998.] бөлүп көрсөтүүгө болот.

Кыргыз Республикасында референдумду конституциялык-укуктук жөнгө салууга арналган кандидаттык диссертациясында В.Жаныбек кызы

референдумдун теориялык негиздерин, Кыргыз Республикасындагы тикеден-тике демократия институттарынын системасында анын ордун жана ролун, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы референдум жөнүндө конституциялык мыйзамдардын өнүгүшүндөгү тенденцияларды жана аны өркүндөтүүнүн мүмкүн болгон жолдорун караган [Жаныбек кызы, В. Конституционно-правовое регулирование референдума в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Жаныбек кызы. – Бишкек, 2014. – С.5].

Х.А.Юнусованын кандидаттык диссертациясында Кыргыз Республикасындагы элдик бийлик тутумундагы референдум изилденген, анын чегинде атап айтканда Кыргызстандагы жана чет өлкөлөрдөгү референдум институтунун калыптануу маселелери; референдумга укуктук мүнөздөмө берүү; Кыргыз Республикасында референдум жөнүндө мыйзамдарды жаратуу иликтенип жатат [Юнусова, Х.А. Референдум в системе народовластия в Кыргызской Республике: конституционно-правовой аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. А. Юнусова. – Ош, 2017. - С.5].

Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, конституциялык укук илиминде референдумду элдик бийликти ишке ашыруунун императивдик ыкмасына киргизүү кабыл алынган. Референдум институтун изилдөөгө илимий кызыгуу демократиянын бул институтун кеңири колдонуу менен шартталган.

Ушуга байланыштуу диссертант аталган авторлордун диссертациялык эмгектерин терең талдоо менен өз позициясын бекемдейт. Арийне, бул өңүттө чет өлкөлүк окумуштуулардын, айрыкча орус жана казак укук таануучуларынын да эмгектери талдоого алынат.

Ошентип, бөлүмдүн аягында диссертант төмөнкү тыянактарды жана корутундуларды чыгарат.

Биринчиден, «референдум» түшүнүгүн жалпылап, кандайдыр бир мамлекетке же конкреттүү референдумга тиешесиз алганда, мыйзам же мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселе боюнча бүткүл элдик добуш берүү жолу менен элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүнүн формасы деп кабыл алууну сунуштайт.

Экинчиден, референдумдун маани-маңызы менен аны жөнгө салуу боюнча төмөнкүдөй позициясын белгилейт.

1) Референдумдун маани-маңызы бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган жана бир гана маани берүүчү жоопту талап кылган конкреттүү маселе боюнча элдин өз эркин түздөн-түз билдирүүсүндө жатат.

Ал эми референдумдун жөнгө салуу предмети анын маани-маңызы менен аныкталып, референдумга коюлуучу маселе конкреттүү жана так болуп, бүткүл элдик добуш берүү жолу менен императивдүү мүнөзгө ээ чечим кабыл алуу менен чектелиши керек.

2) Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамын, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамды, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат.

3) Ушундай гана учурда мыйзам долбоору, анын концепциясы, жөнгө салуу предмети, принциптери жана ченемдери мыйзамда каралган тартипте, тиешелүү тараптардын катышуусунда толук каралып, парламент аркылуу да, жарандук коомдун институттары аркылуу да талкуулануусу камсыздалат.

**Үчүнчү бөлүмдө** референдумдун укуктук табияты изилдөөгө алынат. Анда референдумдун укуктук табиятын, биринчи кезекте, анын тиешелүү укуктук ченемдик актылардын принциптери жана ченемдери менен жөнгө салынаары мүнөздөөрү белгиленет.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 2-бөлүгүндө “Кыргызстандын эли өз бийлигин ушул Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде түздөн-түз шайлоолордо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу жүзөгө ашырат” деп жазылган. Ал эми ушул эле берененин 2-бөлүгүндө “мыйзамдар жана мамлекеттик маанидеги башка олуттуу маселелер референдумга (бүткүл элдик добуш берүүгө) коюлушу мүмкүн. Референдумду өткөрүүнүн тартиби, референдумга коюлуучу маселелердин тизмеги конституциялык мыйзам менен белгиленет” деп аныкталган.

Албетте, бул жоболор Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык укуктук негиздерин түзүшөт.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин 4-бөлүгү да референдумга тикеден-тике тиешеси бар шайлоо принциптерин аныктайт. Анда “шайлоо эркин болуп саналат. Жогорку Кеңештин депутаттарын, Президенти, өкүлчүлүктүү жергиликтүү органдардын депутаттарын шайлоо жашыруун добуш берүү менен жалпыга тең жана тике шайлоо укугунун негизинде жүргүзүлөт”, деп бекитилген.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 52-статьясы жарандардын төмөнкү укуктарын бекемдейт: республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдар менен чечимдерди талкуулоого жана кабыл алууга катышуу; конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышуу.

Диссертанттын пикиринде, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын жогорку жоболору Кыргыз Республикасында референдумдун конституциялык негиздерин аныктаары шексиз.

“Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө” [Эркин Тоо. – 2016. – 1 нояб.] колдонуудагы Конституциялык мыйзамы сегиз главадан жана 48 беренеден туруп, анда Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү жалпы жана корутунду жоболордон сырткары, референдумду дайындоо демилгеси жана аны өткөрүү; референдум өткөрүүгө карата даярдык көрүүнүн тартиби; Кыргыз Республикасынын референдумун даярдоодо жана жүргүзүүдө үгүттөө; добуш берүүнү уюштуруунун жана өткөрүүнүн тартиби; референдумдун натыйжаларын аныктоо; референдумду каржылоо; референдум жөнүндө мыйзамдарды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик тууралуу маселелерди жөнгө салуучу укуктук ченемдер менен принциптерди бекитет.

Аталган мыйзамдар менен бирге, “Кыргыз Республикасында элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Ведомости



Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. - 2011. - № 10. - Ст.1503], “Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Ведомости Жогорку Кенеш Кыргызской Республики. – 2009. - № 7. - Ст.751] да Кыргыз Республикасында референдумду дайындоо жана аны өткөрүү менен байланышкан коомдук укуктук мамилелерди жөнгө салышат.

Ушуга байланыштуу диссертант аталган мыйзамдарды талдоо менен референдумдун укуктук табиятын изилдейт.

Ошентип, референдумду конституциялык-укуктук талдоонун негизинде диссертант төмөнкүдөй корутунду чыгарат.

Биринчиден, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу сунушталат. Референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Экинчиден, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу менен анын автордук аныктамасын сунуштайт.

Референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүүнү диссертант сунуштайт.

**Үчүнчү глава «Кыргыз Республикасында референдумду конституциялык-укуктук жөнгө салуунун негизги көйгөйлөрү»** деп аталып, эки бөлүмдөн турат. **Биринчи бөлүмдө** Кыргызстанда референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптери иликтөөгө алынат.

Диссертанттын пикиринде, Кыргызстандын Негизги мыйзамынын жогорку жоболору Кыргыз Республикасында референдумдун конституциялык негиздерин аныктайт. Муну менен бул конституциялык принциптер жана нормалар талдоо көрсөткөндөй биринчиден, референдумдун укуктук табиятын аныктайт. Экинчиден референдумдун социалдык табиятын аныктайт. Үчүнчүдөн референдумдун предметин, төртүнчүдөн референдумдун субъектилерин, бешинчиден референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптерин аныктайт.

Референдумдун укуктук табияты Кыргызстандын Негизги мыйзамы анын социалдык маңызын жана мазмунун көрсөтүү менен, анын предметин, субъектилерин жана референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптерин аныктоо менен конституциялык-укуктук институт катары бекемдегендигинде турат.

Референдумдун социалдык маңызына байланыштуу ата мекендик жана чет өлкөлүк юридикалык адабияттарда жана бүтүндөй гуманитардык илимдерде ал тикеден-тике демократия институту катары карала тургандыгын белгилөө керек [Арабаев, А.А., Арабаев, Р.А. Конституционное право Кыргызской Республики: Общие и

Особые части [Текст]: учебник / А.А. Арабаев, Р.А. Арабаев. – Бишкек: КНУ, КРАО, 2014. – С.411].

Бул планда алганда Кыргыз Республикасынын Конституциясы мамлекеттин жана коомдун негизги мыйзамы катары, биздин көз караштан алганда юридикалык, негизинен конституциялык нормалар менен принциптер аркылуу референдумдун социалдык маңызын жана табиятын аныктайт. Конституциянын 1 жана 2- беренелеринде Кыргызстандын эли Кыргыз Республикасында эгемендиктин алып жүрүүчүсү жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат; Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоолор жана референдумдар, ошондой эле мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аркылуу жүзөгө ашырат, деп айтылган.

Конституциялык жоболор талдоо көрсөткөндөй биринчиден, Кыргызстанда элдин эгемендигин бекемдейт.

Экинчиден, Конституция Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин демократиялык маңызын жана табиятын ачып көрсөткөн.

“Эл мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат” деген конституциялык формула төмөнкүлөрдү билдирет:

- 1) мамлекетте бийлик элге таандык;
- 2) мамлекеттеги бийлик элдин кызыкчылыгын көздөөгө милдеттүү;
- 3) мамлекеттеги бийлик элдин таламында ишке ашырылууга тийиш;
- 4) эл мамлекетте бийликтин социалдык базасы болуп саналат.

Муну менен, бул конституциялык формула Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин социалдык маңызын жана табиятын баса белгилейт жана юридикалык жактан бекемдейт.

Үчүнчүдөн конституция Кыргыз Республикасында референдумдун демократиялык маңызын жана табиятын ачып көрсөтөт.

“Кыргызстандын эли өз бийлигин тикеден-тике шайлоодо жана референдумда жүзөгө ашырат” деген конституциялык формула төмөнкүлөрдү билдирет:

- 1) референдум элдин эркинин көрүнүшү болуп саналат;
- 2) референдум элдин бийлигинин тикеден-тике көрүнүшү болуп саналат;
- 3) референдум элдин өз бийлигин ишке ашыруусунун механизмдеринин бири болуп саналат;
- 4) референдум демократиянын институту болуп саналат.

Референдумдун ушундай демократиялык маңызы жана табияты анын предметинин өзгөчөлүгүн шарттайт, мыйзамдар жана башка мамлекеттик мааниси бар маселелер анын өзгөчөлүгүн түзөт.

Ушуга байланыштуу андан ары диссертант референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн принциптерин кеңири жана терең талдоо алат.

Бөлүмдүн аягында диссертант төмөнкүдөй негизги тыянактарды жана корутундуларды чыгарат.

Биринчиден, Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык

мыйзамы да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет.

Экинчиден, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги Конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

Үчүнчүдөн, диссертанттын пикиринде, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет.

Төртүнчүдөн, мамлекеттик маанидеги жана мамлекеттик деңгээлде же бүткүл элдик чечим аркылуу чечилүүчү маселелер да Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат.

Бирок, референдумдун предмети боло албай турган да маселелер бар. Мындай маселелер мыйзам менен так аныкталып, алардын чечилүү жол-жобосу да мыйзам менен так жана ачык бекитилген. Алардын катарына төмөнкү маселелер кирет: согуш жана тынчтык маселелери; Президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Президентти мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоону өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу; тарифтер жөнүндө; мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү; Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары; аскердик же өзгөчө абал киргизүү; республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү; мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан маселелер; мунапыс жана ырайым кылуу маселелери.

Бешинчиден, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселелерге төмөнкүдөй шарттар коюлуусу керек: 1) алар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт; 2) алар адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек.

**Экинчи бөлүмдө** Кыргыз Республикасында референдум укуктук институтун өркүндөтүүнүн жолдору каралат. Анда Кыргызстанда

референдум өткөрүү практикасы бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан бир катар проблемаларды ашкерелегени айтылат.

Биринчи жолу эгемен Кыргызстанда референдум 1994-жылы 22-октябрда өткөрүлгөн, анда бул институт аркылуу 1993-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Анда референдумдун натыйжасы боюнча, Кыргызстанда мыйзам чыгаруу бийлиги: Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны болуп эки палатадан турган Парламент тарабынан ишке ашырыла баштаган. Кыргыз Республикасынын жогорку өкүлчүлүктүү органынын структурасы жөнүндөгү маселе башка мааниси андан кем эмес маселелер менен катар бүткүл элдик добуш берүүгө коюлган.

Диссертант Кыргыз Республикасында 1994-жылдан баштап 2016-жылга чейин өткүлгөн референдумдардын дайындалуу себептери, анда кабыл алынган чечимдер жана аларды өткөрүүдөгү практикалык көйгөйлөрдү изилдейт жана өзүнүн позициясын негиздейт. Алсак, 2016-жылы референдумда КР Конституциясына киргизилген айрым түзөтүүлөр, диссертанттын пикиринде, Негизги мыйзамдын өзүнө анча ылайык келбейт. Маселен, 2010-жылдын 11-декабрындагы референдумдун жүрүшүндө КР Конституциясынын 72-беренеси жаңы нормалар менен толукталган, ага ылайык, Жогорку Кеңештин депутаты депутаттык мандатын жана Жогорку Кеңештин пленардык жыйындарында добуш берүү укугун сактоо менен Премьер-министрлик же Биринчи-Вице-премьер-министрлик кызматка дайындалышы мүмкүн. Мында аталган кызмат адамы өкмөттөгү милдетин аткарууну токтотсо, Жогорку Кеңештин депутаты катары депутаттык ыйгарымдары толук көлөмүндө калыбына келтирилет. Бирок, бул жобо мамлекеттик бийликти уюштуруу принциптерине каршы келет, аталган принцип КР Конституциясынын 3-беренесинде бекемделген. Ал жободо Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик аны бөлүштүрүү принцибине негизделет, деп так жазылган. Бул принципке ылайык, мамлекеттик бийлик – мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бутактарынан турат. Алардын органдары жана кызмат адамдары өз милдеттерин аткарууда өз алдынча жана көз каранды эмес. Андыктан, аталган принцип парламенттин депутатына мыйзам чыгаруучу орган катары Аткаруу бийлигинин милдетин (премьер болуу, министр болуу) аткарууга тыюу салат, бул министр, ал тургай премьер-министр мыйзам кабыл алууга укуксуз болгондой эле талап [Арабаев, А. Независимый Кыргызстан и Конституция, стремящаяся “к независимости” [Текст] / А. Арабаев // ЭркинТоо. – 2018. – 28 авг.].

Диссертанттын пикиринде, Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы мындай карама-каршылыкты жоюу зарыл.

Бөлүмдүн аягында Кыргыз Республикасында референдум укуктук институтун өркүндөтүүнүн жолдорун негиздөө боюнча төмөнкүдөй тыянактар менен корутундуларды чыгарылат.

Биринчиден, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз

Республикасынын Конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 7-беренесин жаңы редакциядагы «1-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

Экинчиден, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат» деген жоболор менен толукталышы керек.

Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 12-беренесин жаңы редакциядагы «4-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

Үчүнчүдөн, диссертанттын пикиринде, «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек. Биринчи кезекте бул Мыйзамдын 8-беренеси жаңы «1-1» бөлүгү менен толукталып, анда жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөөрү бекитилиши керек.

Төртүнчүдөн, «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 13-беренедө «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.

## **ТЫЯНАКТАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР**

Диссертациялык изилдөөдө алынган жыйынтыктардын негизинде төмөнкү негизги теориялык **тыянактар** чыгарылды:

1. Референдумдун тарыхый институт экендиги талашсыз. Тарыхый жактан референдум өзүнүн биринчи колдонулган күнүнөн баштап, коомдогу жана мамлекеттеги олуттуу мааниге ээ маселелерди талкуулоонун, аларга болгон жарандардын жана жалпы эле коомду мамилесин аныктоонун жана, айрым учурларда, аларды кабыл алуунун өзгөчө каражаты болуп келген.

2.Референдум тарыхый, саясий, укуктук жана демократиялык институт катары дайыма илимдин жана окумуштуулардын кызыгуусун арттырып келген. Натыйжада референдум тиешелүү илим тармактарында институт катары калыптанды.

3.Ата мекендик укук таануу илимдеринде да референдум институт катары калыптангандыгы талашсыз. Бирок, Кыргызстандагы референдумду, анын теориялык базасын, тарыхый аспектилерин жана практикасын алдын ала талдоонун өзү көрсөтүп тургандай, бул жаатта көп маселелер жана көйгөйлөр бар экендиги ачыкталды. Албетте, мындай абал Кыргыз Республикасында референдумдун теориялык негиздерин жана алар менен байланышкан көйгөйлөрдү изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун илимий жактан негиздеп берүүнүн талап кылат.

4.Референдум институту Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарын калыптандырууда жана жалпы эле Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө өзгөчө роль ойногондугу талашсыз. Андыктан Кыргызстандагы референдумду уюштуруунун жана өткөрүүнүн теориялык жана укуктук негиздерин жана практикалык көйгөйлөрүн иликтеп, изилдөө менен референдум жөнүндөгү улуттук мыйзамдарды өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу да негизги изилдөө багыттарын түзүшү керектиги да аныкталды.

5.Референдумду жөнгө салуучу мыйзамдарды талдоо көрсөтүп тургандай, бул институт Кыргызстанда тиешелүү түзүмдөн турган референдум жөнүндөгү мыйзамдардын жыйындысы аркылуу бекитилет жана уюштурулат. Кеп Кыргыз Республикасынын Конституциясы башында турган референдумду жөнгө салууга тиешеси бар улуттук мыйзамдар жөнүндө болуп жатат.

6.Ошону менен катар Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдарды терең талдоо керектиги талашсыз. Анткени жогоруда каралган мыйзамдарда референдумдун предмети, аны дайындоодогу жана өткөрүүдөгү коомдук жана практикалык көйгөйлөр референдум жөнүндөгү улуттук укуктук ченемдик актыларда айрым маселелер толук камтылбаганын же учурдун талабына толук жооп бере албай жаткандыгын ачыктап турат.

7.Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү мыйзамдардын постсоветтик мейкиндиктеги башка мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынан болгон өзгөчөлүктөрүн аныктап жана бөлүп көрсөтүү менен бул чөйрөдөгү ата мекендик укуктук ченемдик актыларды өнүктүрүүнүн жолдорун иштеп чыгууга болот.

8.Референдумдун укуктук табияты Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары тарабынан анын социалдык маңызын жана мазмунун мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин жана уюштуруу принциптерин аныктоо менен референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануусунда жатат.

Референдум конституциялык-укуктук институту деп, референдумдун укуктук табиятын мүнөздөө менен, анын предметин, субъекттерин, уюштуруу жана өткөрүү тартибин бекитүүгө жана бүткүл элдик добуш берүү менен байланышкан коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталган

конституциялык-укуктук принциптер менен ченемдердин тутумун түшүнүү сунушталат.

9. Кыргыз Республикасынын аракеттеги Конституциясы да, Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндөгү аракеттеги конституциялык мыйзамы да референдумдун предметин так аныктабастан, бүткүл элдик добуш берүүгө чыгарылуучу маселенин формаларын гана бекитишет. Тагыраак айтканда, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги Конституциялык мыйзамы бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамдын долбоору, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору чыгарылат деп, алардын баарын эсептегени менен негизи мыйзамдын формалары тууралуу гана кеп болуп жатат.

10. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесинин жана «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 2- жана 7-беренелеринин жоболорун эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети болуп, мыйзам менен жөнгө салынуучу коомдук мамилелер эсептелет.

11. Мамлекеттик маанидеги жана мамлекеттик деңгээлде же бүткүл элдик чечим аркылуу чечилүүчү маселелер да Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети боло алышат. Бирок, референдумдун предмети боло албай турган да маселелер бар. Мындай маселелер мыйзам менен так аныкталып, алардын чечилүү жол-жобосу да мыйзам менен так жана ачык бекитилген. Алардын катарына төмөнкү маселелер кирет: согуш жана тынчтык маселелери; Президенттин ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Жогорку Кеңештин депутаттарын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу же узартуу; Президентти мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоону өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; Жогорку Кеңештин депутаттарын мөөнөтүнөн мурда шайлоону дайындоо же болбосо мындай шайлоолорду өткөрүү мөөнөттөрүн кийинкиге жылдыруу; салыктарды жана жыйымдарды киргизүү, өзгөртүү жана жокко чыгаруу, ошондой эле аларды төлөөдөн бошотуу; тарифтер жөнүндө; мамлекеттин дин аралашпаган мүнөзүн, Кыргыз Республикасынын унитардыгын жана аймактык бүтүндүгүн өзгөртүү; Кыргыз Республикасынын администрациялык-аймактык түзүлүшү жана чек аралары; аскердик же өзгөчө абал киргизүү; республикалык бюджетти кабыл алуу жана өзгөртүү; мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү жана аткаруу органдарынын кызмат адамдарын шайлоо, дайындоо жана бошотуу менен байланышкан маселелер; мунапыс жана ырайым кылуу маселелери.

12. Кыргыз Республикасынын референдумунун предмети катары бүткүл элдик добуш берүүгө коюлуучу маселелерге төмөнкүдөй шарттар коюлуусу керек: 1) алар Кыргыз Республикасынын Конституциясына карама-каршы келбеси шарт; 2) алар адамдын жана жарандын жалпы таанылган укуктары менен эркиндиктерин жана аларды ишке ашыруунун конституциялык кепилдиктерин чектебөөсү, басмырлабоосу же жокко чыгарбоосу керек.

Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү улуттук укук ченемдик актыларын жакшыртуу боюнча диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөнкү **практикалык сунуштар** иштеп чыгарылды:

1. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарган учурда, ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын толук өтүшү талап кылынат. Бүткүл элдик добуш берүүгө Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоорун кабыл алуу маселеси гана коюлат» деген жоболор менен толукталышы керек. Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 7-беренесин жаңы редакциядагы «1-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

2. «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамы «Кыргыз Республикасынын мыйзамынын долбоору, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзамынын долбоорун, Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын долбоорун кошкондо, Кыргыз Республикасынын референдумуна чыгарылган учурда, бүткүл элдик добуш берүүнү өткөрүү датасы ал мыйзамдын долбоору, Жогорку Кеңештин Регламентине ылайык, тиешелүү мыйзам чыгаруу процедурасын өтүүсү менен убактысына жараша аныкталат» деген жоболор менен толукталышы керек. Бул сунушту ишке ашыруу үчүн «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамынын 12-беренесин жаңы редакциядагы «4-1» деген бөлүк менен толуктоо талап кылынат.

3. Биздин пикирибизде «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына төмөнкү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү керек.

Биринчи кезекте бул Мыйзамдын 8-беренеси жаңы «1-1» бөлүгү менен толукталып, анда жарандар тарабынан элдик демилге тартибинде сунуш кылынуучу мыйзамдын долбоорун, «Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын талаптарына ылайык, тиешелүү экспертизалардан өткөрүү милдети Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине жүктөлөөрү бекитилиши керек.

4. «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 13-беренедө «колтамгаларын топтоо» деген сөздөрдөн кийинки «экспертизаларды өткөрүү» деген сөздөрдү алып салуу сунушталат.



**Диссертациянын темасы боюнча  
ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:**

1. Кабаева, Б.Т. К практике референдума в Кыргызской Республике [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник научных конференций. – 2015. - № 3-7(3). – С.29-32.
2. Кабаева, Б.Т. Референдум в Кыргызстане: вопросы предмета регулирования [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник научных конференций. – 2015.- № 3-7(3). – С.26-29.
3. Кабаева, Б.Т. Референдум Кыргызской Республики 27 июня 2010 года [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2011.- Специальный выпуск. – С. 59-62.
4. Кабаева, Б.Т. Понятие и сущность референдума [Текст] / Косаков С.К., Кабаева Б.Т. // Право и политика. – 2011. - № 3. – С.83-86.
5. Кабаева, Б.Т. Виды референдумов и практика их применения в Кыргызской Республике [Текст] / Б.Т. Кабаева // Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2011. – С.308-313.
6. Кабаева, Б.Т. Ограничение референдума в Кыргызской Республике: критерии и виды [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. – С.145-150.
7. Кабаева, Б.Т. Референдум Кыргызской Республики 22 октября 1994 года: политико-правовые последствия [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. – С.150-153.
8. Кабаева, Б.Т. Конституционный закон Кыргызской Республики «О референдуме Кыргызской Республики»: общая структура и содержание [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. - 2012. - №2. – С.110-115
9. Кабаева, Б.Т. Генезис референдумов в современном мире [Текст] / Б.Т. Кабаева // Право и политика. – 2012. - № 3. – С.230-234.
10. Кабаева, Б.Т. Референдум как институт непосредственной демократии: понятие и общая характеристика [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2013. – Спец. вып. – С.112-117.
11. Кабаева, Б.Т. Конституционный референдум: некоторые вопросы инициирования и проведения [Текст] / Б.Т. Кабаева // Вестник КГЮА. - 2017. - №2. – С.70-75.
12. Кабаева, Б.Т. К вопросу о предмете о референдума [Текст] / Б.Т. Кабаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. - №6. – С.131-134.
13. Кабаева, Б.Т. Референдум институтунун тикеден-тике демократия системасындагы орду [Текст] / А.А. Арабаев, Б.Т. Кабаева // Международный научно-практический журнал «Право и Закон». – 2018. - № 11. – С.13-16.
14. Кабаева, Б.Т. Референдумдун классификациясы [Текст] / А.А. Арабаев, Б.Т. Кабаева // Международный научно-практический журнал «Право и Закон». – 2018. - № 11. – С.17-20.

**Кабаева Бермет Темиржановнанын «Кыргыз Республикасындагы референдумдун теориясы жана практикасы» аттуу темадагы 12.00.02 – конституциялык укук, муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын**

## **РЕЗЮМЕСИ**

**Негизги сөздөр:** референдум, референдум жөнүндө мыйзамдар, референдумдун предмети, референдумдун принциптери, демилгелүү топ, демократия, Жогорку Кенеш, конституциялык-укуктук институт, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндө конституциялык мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти.

**Изилдөөнүн объектиси** болуп, Кыргыз Республикасынын референдуму менен байланышкан коомдук мамилелер саналат.

**Изилдөөнүн предмети:** референдум түшүнүгү, концепциясы, теориялык жоболор, Кыргыз Республикасынын референдумун конституциялык-укуктук жөнгө салуучу принциптер жана ченемдер.

**Изилдөөнүн максаты** Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык укуктук табиятын аныктоодо жана аны ишке ашыруунун укуктук механизмдин жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгууда турат.

**Изилдөөнүн методдорун** жалпы илимий жана атайын усулдар түзөт: тарыхый-укуктук, статистикалык, формалдык-логикалык, таанып-билүүнүн салыштыруу-укуктук, тутумдук-түзүмдүк, салыштыруучулук, социологиялык.

**Алынган жыйынтыктар жана алардын илимий жаңылыгы** төмөндөгүлөр менен мүнөздөлөт: биринчиден, Кыргыз Республикасындагы референдумдун конституциялык-укуктук табиятынан ыктоо маселелери теориялык жактан комплекстүү изилдөөгө алынды; экинчиден, «референдум» түшүнүгүнө автордук аныктама берилди; үчүнчүдөн, референдумдун маани-маңызы ачып көрсөтүлдү жана аны жөнгө салуу боюнча автордун позициясы аныкталды; төртүнчүдөн, референдумду конституциялык-укуктук институт катары таануу боюнча автордун позициясы негизделди жана бул түшүнүктүн автордук аныктамасы берилди; бешинчиден, Кыргыз Республикасынын референдум жөнүндөгү аракеттеги мыйзамдарын талдоонун негизинде улуттук мыйзамдарда референдумдун предмети так аныкталбагандыгы жана бул маселени чечүү боюнча автордун сунуштары негизделди; алтынчыдан, «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө» Конституциялык мыйзамына толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди; жетинчиден, «Кыргыз Республикасындагы элдик мыйзам чыгаруу демилгеси жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөр дү жана толуктоолорду киргизүү боюнча практикалык сунуштар негизделди.

**Пайдалануу боюнча сунуштамалар.** Диссертациянын илимий жыйынтыктары жана практикалык сунуштары Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдарын өркүндөтүүдө, Кыргыз Республикасынын референдумун уюштурууда жана өткөрүүдө ж.о.э. жарандарынын референдумга катышуу укугун ишке ашыруу чөйрөсүндөгү улуттук мыйзамдарды жана укук колдонуу практикасын жакшыртууда колдонулуусу мүмкүндүгү менен шартталат жана окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

**Колдонуу чөйрөсү:** Кыргыз Республикасынын референдумун уюштуруу жана өткөрүү; Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамдары; жогорку окуу жайлардагы окуу процесси.

## РЕЗЮМЕ

диссертации Кабаевой Бермет Темиржановны на тему «Референдум в Кыргызской Республике: теория и практика» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02–конституционное право, муниципальное право

**Ключевые слова:** референдум, законы о референдуме, предмет референдума, принципы референдума, инициативная группа, демократия, Жогорку Кенеш, конституционно-правовой институт, конституционный закон Кыргызской Республики о референдуме, Регламент Жогорку Кенеша Кыргызской Республики.

**Объектом исследования** являются общественные отношения, связанные с референдумом Кыргызской Республики.

**Предмет исследования:** понятие референдума, концепция, теоретические положения, принципы и нормы конституционно-правового регулирования референдума Кыргызской Республики.

**Цель исследования:** определение конституционно-правовой природы референдума Кыргызской Республики и разработка практических рекомендаций по совершенствованию правового механизма его осуществления.

**Методы исследования** составляют общие научные и специальные методы: историко-правовой, статистический, формально-логический метод, сравнительно-правовой, системно-структурный, сравнительный, социологический методы познания.

**Полученные результаты и их научная новизна** характеризуются следующими: во-первых, с теоретической точки зрения комплексно исследованы вопросы определения конституционно-правовой природы референдума в Кыргызской Республике; во-вторых, сформулировано авторское определение понятия “референдум”; в-третьих, обоснована авторская позиция по сущности референдума и его регулированию; в-четвертых, обоснована авторская позиция по признанию референдума как конституционно-правового института и сформулировано авторское определение этого понятия; в-пятых, выявлена неопределенность предмета референдума в национальном законодательстве и обоснованы рекомендации автора по решению этого вопроса; в-шестых, обоснованы практические рекомендации по внесению дополнений в Конституционный закон “О референдуме Кыргызской Республики”; в-седьмых, обоснованы практические рекомендации по внесению изменений и дополнений в Закон Кыргызской Республики “О народной законодательной инициативе в Кыргызской Республике».

### **Рекомендации по использованию.**

Научные результаты и практические рекомендации диссертации могут использоваться в совершенствовании конституционных законов Кыргызской Республики, в организации и проведении референдума Кыргызской Республики, также в сфере осуществления прав граждан на участие в референдуме, улучшении национальных законов и правоприменительной практики и в учебном процессе.

**Область применения:** организация и проведение референдума Кыргызской Республики; конституционные законы Кыргызской Республики; учебный процесс в высших учебных заведениях.

## SUMMARY

### of Kabaeva Bermet Temirjanovna's thesis on the topic “Theory and Practice of Referendum in the Kyrgyz Republic” for the degree of a Candidate of Law on specialty 12.00.02 –constitutional law, municipal law

**Keywords:** referendum, laws on referendum, subject of referendum, principles of referendum, initiative group, democracy, Jogorku Kenesh, constitutional and legal institution, constitutional law of the Kyrgyz Republic on referendum, Regulations of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic.

**The object of the research** is public relations related to the referendum of the Kyrgyz Republic.

**Subject of the research:** the concept of a referendum, the concept, theoretical principles, principles and norms of constitutional and legal regulation of the referendum of the Kyrgyz Republic.

**The purpose of the study:** the definition of the constitutional legal nature of the referendum of the Kyrgyz Republic and the development of practical recommendations for improving the legal mechanism for its implementation.

**Research methods** are general scientific and special methods: historical-legal, statistical, formal-logical method, comparative-legal, system-structural, comparative, sociological methods of cognition.

**The results obtained and their scientific novelty** are characterized by the following: first, from a theoretical point of view, the issues of determining the constitutional legal nature of a referendum in the Kyrgyz Republic have been comprehensively studied; secondly, the author's definition of the notion “referendum” has been formulated; thirdly, the author's position on the essence of the referendum and its regulation has been substantiated; fourthly, the author's position on the recognition of the referendum as a constitutional and legal institution has been substantiated and the author's definition of this concept has been formulated; fifthly, the uncertainty of the subject of the referendum in the national legislation has been revealed and the author's recommendations to address this issue have been justified; sixthly, practical recommendations for making amendments to the Constitutional Law “On the Referendum of the Kyrgyz Republic” have been justified; Seventhly, practical recommendations for introducing amendments and additions to the Law of the Kyrgyz Republic “On People's Legislative Initiative in the Kyrgyz Republic” have been justified.

**Recommendations for use.** The scientific results and practical recommendations of the thesis can be used to improve the constitutional laws of the Kyrgyz Republic, to organize and conduct the referendum of the Kyrgyz Republic, as well as in the realization of the rights of citizens to participate in the referendum and improving the national laws and law enforcement practices and in the educational process.

**Scope of use:** organization and conduction of the referendum of the Kyrgyz Republic; constitutional laws of the Kyrgyz Republic; educational process in higher educational institutions.